

בענין אילנות בחצר בית הכנסת

...שאלתך שאלת חכם הרי היא חצי תשובה שהזכרת שמביא בהגהות רעק"א ז"ל בשם ר' דוד עראמה ז"ל על הרמב"ם (הלכות עבודה זרה ו,ט): הנוטע אילן אצל המזבח או בכל העזרה... לוקה. והעיר על כך רד"ע דאפילו אצל בית הכנסת אסור מדרבנן (הגהות רעק"א אור"ח ריש סימן קנ). עוד ציינת לשו"ת היכל יצחק לגריא"ה הרצוג ז"ל (אור"ח סימן י) שנוטה לומר שלא הביא רעק"א ז"ל דבר זה להלכה אלא כדיעה בלבד, שהרי הרד"ע ז"ל הוא יחיד בדבר זה ולא ראינו לאחד מן הראשונים שיסבור כך.

כנראה שלא היה לו להרב הרצוג ז"ל ספרו של ר"ד עראמה. המעיין בו יווכח כי אמנם כן הוא שגם רד"ע עצמו לא הסתמך על שום אחד מן הראשונים ואמר מה שאמר כהצעה חדשה משלו. אלו דבריו: "הנוטע אילן וכולי — ונראה לעניינות דעתי דאפילו אצל ב"ה אסור מדרבנן, אבל אכסדראות דאפילו במקדש אינן אלא מדרבנן משום גזרה — בבית הכנסת מותר".

אלא שאם כך הדבר לכאורה צריך הסבר, הלא בכמה וכמה הלכות למדים לבית הכנסת מבית המקדש, ובפרט לדעת הרמב"ם כפי שהוכחתי בספרי "יד פשוטה" (הלכות תפילה פרק יא) שקדושת בית הכנסת היא מדאורייתא, איך זה שלא מצינו עכ"פ סייג מדרבנן שלא לנטוע אילנות אצל בית הכנסת אטו מקדש? איך זה לא נר"וורר חד מקמאי על כך עד הרד"ע ז"ל?

הרמב"ם בהלכות עבודה זרה (ו,ט) כתב: הנוטע אילן אצל המזבח או בכל העזרה בין אילן סרק בין אילן מאכל, אע"פ שעשאו לנוי למקדש ויופי לו, הרי זה לוקה שנאמר לא תטע לך אשירה כל עץ אצל מזבח ה' — להיך, מפני שזה היה דרך עבודה זרה — נוטעין אילנות בצד מזבח שלה כדי שיתקבצו שם העם.

אולם בספר המצוות (לא תעשה ל"ג) כתב: ...שהוזהרנו מלנטוע אילנות במקדש או אצל המזבח כדי שיהא לנוי לו וליופי, אפילו נתכוון בכך לעבודת ה'. כיון שכך היו מכבדים גם לעבודה זרה, היו נוטעים לה עצים נאים יפים למראה בבתי עבודתם, אמר יתעלה לא תטע לך וכו'.

להסביר למה לכאורה שינה בספר היד להוסיף טעם אחר שלא אמרו בספר המצוות לנפנפ"ד כך. בספר המצוות כידוע בא להגדיר את המצוה בלבד — איזו ראייה להמנות בתד"ג ואיזו לא. והנה ישנו עוד לאו (לא תעשה ל; הלכות עבודה זרה יא,א) ובחוקותיהם לא תלכו, ואם נטיעת אילנות היא חוקה של עבודה זרה ונימוסה, הלא נאסרה בכלל הלאו של בחוקותיהם לא תלכו. ומה מוסיף על כך הלאו של לא תטע? כבר נתבאר בכלל התשיעי בהקדמה לספר המצוות "שכל לאו שלא בא לתוספת ענין הרי הוא נקרא יתר כלומר שהוא נכפל... ולפיכך אין ראוי למנותו הואיל ונכפל".

ברם שם (ל"ת ל) הביא רבינו את לשון הספרא בהגדרת הלאו דבחוקותיהם "ובא הפירוש, לא אמרתי אלא בחוקים החקוקים להם ולאבותיהם", זאת אומרת, דברים

המיוחדים להם שאין להם סבה מוסברת הם הם אסורים, אבל דבר שעושים אותם לתועלת גלויה אין לאסור לנו משום שגם העכו"ם עושים אף הם לתועלת זו. בל"ת שנג הביא את לשון הספרא במלואו: "יכול לא יבנו בנינות ולא יטעו כרמים כמותם? תלמוד לומר ובחוקותיהם לא תלכו — לא אמרתי אלא בחוקים החקוקים להם ולאבותיהם וכו'". (ראה יורה דעה קעת, א בהגה; וכבר דנתי בזה בארוכה בספרי הדר איתמר עמ' קטז—קכ.)

הנה מצינו אשירה שהעכו"ם עובדין לה, והיא עבודה זרה ממש. אבל מצינו גם שהעכו"ם נהגו לנטוע אילנות אצל מזבחותיהן ולא עבדו לאותם אילנות אלא שעשאוים לנוי ויופי לעשות כבוד לע"ז שלהן. מנהג זה לא נאסר משום חוקותיהם שהרי טעם הנטיעה היא לתועלת ברורה לעשות נוי ויופי. דבר כזה דאי ראוי לעשות גם לנו. האם עלינו להדבק ר"ל בכיעור מפני שהעכו"ם בחרו להם נוי ויופי? פשוט הוא שהנטוע אילנות אצל ביתו לנוי אין שמץ חשש בזה. הוא הדין גם אצל מזבח ה'בודאי אין איסור בחוקותיהם בדבר של נוי — הרי אמרו, התנאה לפניו במצוות — ולכך עושים כלי המזבח של זהב ובגדים של תכלת וארגמן לתפארת העובדים בו, שכל זה הוא לכבוד שמים ומה לנו שגם העכו"ם עושים דברים נאים לכבוד גלוליהם? אלא שבענין נטיעת אילנות צווחה התורה במיוחד לאסור. זהו לאו נפרד — לא תטע לך וגו'. לאו זה הוא לתוספת ענין שלא נכלל בלאו של בחוקותיהם, ולכך נמנה הוא לעצמו.

זהו שבא רבינו להסביר בספר המצוות. לא הטעם למה אסרה תורה בא להשמיענו — והרי בספר המצוות בדרך כלל אין רבינו עוסק בטעמי המצוות — אלא הטעם למה נמנה לאו זה. הוא מגדיר שהלאו הזה חל על דברים שאינם בכלל חוקותיהם כי אם דברים של נוי ויופי שגם העכו"ם השתמשו בהם לנוי בלבד "שכך היו מכבדים לע"ז וכו'" (אולם ראה בספר החינוך תצב).

אולם אחרי שכבר הוגדרה המצוה ונוכחנו שלא זו ראו למנותו, עדיין טעון ביאור למה באמת נאסרה הנטיעה שהיא לנוי ויופי? ובמה נשתנה נוי של נטיעה מנוי של זהב ותכלת שהם לא נאסרו? זהו שמסביר רבינו בהלכות עבודה זרה: "שזה היה דרך עבודה זרה — נוטעין אילנות בצד מזבח שלה כדי שיתקבצו העם". פירוש: אמנם אילנות הן לנוי בכל מקום שהן, אבל הצירוף הזה של אילן בצד מזבח מזהה מקום עבודה זרה, ועל ידי זה מתקבצין העם לשם לעבדה. ונראה שהן הן דברי הרמב"ן ז"ל על התורה (דברים טז, כא): "כל אילן הנטוע על פתח בית אלהים יקרא אשרה, אולי בעבור שהוא שם דרך מראה אותו לעם יקרא כן, מלשון תמוך אשורי במעגלותיהן... ואסר אותו בעבור שהוא מנהג עובדי עבודה זרה לטעת אילנות בפתחי בתי עבודה זרה שלהם שנאמר להלן והרסת את מזבח הבעל ואת אשרה אשר עליו תכרת".

ושמא יש להביא ראיה מן הכתובים שמנהג העכו"ם היה שכל מזבח נטעו אצלו אילן שהרי בהרבה פסוקים מוזכרים המזבחות יחד עם האשרים, כגון דברי הימים ב' לג, ויקם מזבחות לבעל ויעש אשרים. משמע שאע"פ שעיקר כוונתם היתה לנוי ולכבוד, מכל מקום הואיל והגיעו לידי כך שלא יתכן לעשות מזבח בלי אשרה, נמצא שהצירוף מזבח עם אשרה נעשה סימן זיהוי למקום פלחן עבודה זרה. וראה רד"ק על הכתוב (ירמיה יז, ב) 'מזבחתם ואשריהם על עץ רענן' שפירש: "ופי' על — סמוך...

והיו בונין מזבחותם סמוך לאותו אילן שהיו מקריבין עליו קרבנות לעכו"ם הנעבדת תחת האילן".

מעתה יובן גם מה שדרשו עוד בספרי על פסוק זה — לא חטע לך אשרה כל עץ אצל מזבח ה' א־להיך אשר תעשה: "כשהוא אומר אשר תעשה לך לרבות במה". ברלב"ג על התורה פירש: "מגיד שהמזבח אשר תעשה לך לה' והוא במת יחיד יהיה אסור גם כן לטעת אצלו עץ". (כך פירש גם המלבי"ם אבל יש מן האחרונים שפירשו אחרת.) הואיל והצירוף עץ אצל מזבח הוא סימן היכר לעבודה זרה ברור שאיסורו נוהג בכל מזבח לה' וגם במת יחיד במשמע. עוד זאת, זה נותן אפשרות גם בשעת היתר הבמות להראות לכל שהבמה היא לה', כי עצם העובדה שאין אצלה אילן כבר מוכיחה שאינה לע"ז.

ביאור זה שביארתי בדרכו וסגנונו של רבינו באזהרת נטיעת אילן אצל המזבח יש לו הקבלה מדוייקת גם במצוה אחרת:

המצוה הרביעית, האזהרה שהוזהרנו מלעשות צורת אדם... ואף על פי שלא נעשת לעבודה, וזאת הרחקה מלעשות הצורות בכלל כדי שלא יחשבו מה שחושבים ההמונים, כלומר עובדי עבודה זרה — שחושבים שיש לצורות השפעה, והוא אמרו יתעלה לא תעשון אתי אלהי כסף ואלהי זהב לא תעשו לכם. ולשון מכילתא בענין לאו זה על דרך הפירוש אלהי כסף ואלהי זהב לא תעשו לכם, שלא תאמר הריני עושה לנוי כדרך שאחרים עושין במדינות, תלמוד לומר לא תעשו לכם.

לכך הביא רבינו את לשון המכילתא (יתרו (מסכת דבחדש) סוף פרשה י) "על דרך הפירוש" להוכיח שיש כאן לאו חדש שיש למנותו בנפרד. המכילתא משמיעתנו שלא זו אסור דבר שאינו בכלל חוקותיהם. אילו היה מדובר בציוור שהוא קשור לעבודה זרה ושייך לחוקה ונימוסה — הרי נאסר משום חוקותיהם. אבל צורה שהיא לנוי לא נאסרה בכלל הלאוין ההם. הואיל ונתפרש במכילתא שבפסוק זה נאסרה צורת אדם שהיא לנוי בלבד הרי שיש כאן לאו נפרד.

אלא שלכאורה פירוש המכילתא נוגד את פשוטו של מקרא האומר "אלהי כסף ואלהי זהב". ואדרבא מצינו שאמרו חכמים "לא תעשון אתי אלהי כסף — אלוה הבא בשביל כסף וזהב, זה הדיין שמינוהו מפני עשרו בלבד" (הלכות סנהדרין ג, ח על פי סנהדרין ז, ב ופירשו אלהים במובן דיינים שהוא מצוי בתורה, וראה מורה א, ב), ועוד ישנן הרבה דרשות שונות בפסוק זה. במנין המצוות פשוטו של מקרא קובע (ראה כלל השני בהקדמה לספר המצוות), אפשר על כן אם באנו למנות לאו זה בנפרד צריך להסביר תחילה איך משתלב פירוש המכילתא עם פשוטו של הכתוב.

לפיכך הקדים רבינו "וזאת הרחקה מלעשות הצורות בכלל כדי שלא יחשבו... שיש לצורות השפעה". זאת אומרת, לפי דעת "ההמונים כלומר עובדי עבודה זרה" כל צורה נקראה בשם אלוה אפילו אין עובדין אותה, והיינו מפני שלפי דעתם הנפסדת יש לצורות השפעה. נמצא פירוש הכתוב כך: צורות הנקראות בפי ההמונים אלוה — לא תעשו לכם, אף על פי שלא נעשו לעבדן כי אם לנוי בלבד.

היינו מה שמסיים רבינו במצוה זו: ונתבאר בסנהדרין שגם לאו זה כלומר אמרו לא תעשו אתי אלהי כסף כולל גם ענינים אחרים חוץ מענין מצות אלו, אבל פשטיה דקרא מדבר במה שהזכרנו כמו שנתבאר במכילתא. עכ"ל. (וראה גם בהלכות עבודה זרה ג, י.)

והשווה פירוש אבן עזרא ז"ל על התורה "וטעם שתעשו צורות לקבל כח עליונים ותחשבו כי לכבודי אתם עושים וכו'".

נחזור לעניננו, והוא האזהרה לנטוע עצים אצל המזבח. הסברתי שאילן אצל מזבח שניהם ביחד משמשים סימן היכר למקום עבודה זרה. כך מצינו גם בענינים אחרים שהצירוף של מספר דברים ביחד ניתן לזהות בו תופעה מסוימת אע"פ שכל אחד מן הדברים הללו בנפרד מצוי הוא גם בהקשרים אחרים. למשל, כתב רבינו בהקדמה לספר המצוות הכלל האחד עשר על סימן היכר הדרוש למצורע "שאנו נצטוינו לעשות היכר למצורע כדי שיכירנהו כל רואהו ויפרוש ממנו". מהו הסימן הזה? "והוא — בגדיו יהו פרומים וראשו יהיה פרוע ועל שפם יעטה וטמא טמא יקרא". ומסיק רבינו "גם זה ברור שכללותם הוא הענין המנוי... שאם היו בגדיו פרומים בלבד ולא פרע ראשו ולא עטה על שפם ולא קרא טמא טמא — שלא עשה כלום, ולא הושגה הכרה עד שיעשם כולם." הלא כמה עניים מתהלכים בשוק ובגדיהם פרומים, וכן שאר הדברים כל אחד בלבד, ואפילו אחדים מהם יחד, אין בהם כדי לזהות מצודע עד שיהיו כולם.

מעין זה הוא ענין אילן אצל המזבח שבשניהם ביחד דווקא ניתן לזהות מקום עבודה זרה, אבל אילנות בלבד וכן מזבח לבד אינן סימן של עבודה זרה. מזבח יתכן שהוא במה לה' ואשר לאילנות הלא כל העולם מלא עצים.

אם כנים דברינו נמצא שהאיסור הוא דווקא על הצירוף עץ אצל מזבח שהוא אפייני לעבודה זרה, אבל אילנות אצל בתים של דירה או שאר מבנים אינם אלא לניי בעלמא ואין בזה משום דמיון לע"ז כלל. הרואה אילן עם מזבח מכיר תיכף כי כאן לפניו מקום של ע"ז, אבל הרואה אילן סתם לא יעלה על דעתו שום קשר לע"ז. לפיכך לא ראו חכמים לגזור בבית הכנסת אטו מקדש שהרי סתם דברים של נוי לא יעלה על הדעת לאוסרן. ואין שום הבדל בין אילן אצל בית שמתפללים בו לאילן אצל בית אחר ולכך אין מקום לסייג כאן לגמרי. (אולם עיין בהערות ר"ז לייטר על המנחת חנוך מצוה תצב מה שהביא בשם מאמר השכל המיוחס לרמב"ן דף כו ע"ב, ואינו מצוי לי לעיין בו.)

והנה הרד"ע ז"ל אף הוא לא הזכיר שום מקור או תנא דמסייע לסברתו. מוכח שהוא מפרש אחרת מה שכתב רבינו בטעם האיסור במקדש "כדי שיתקבצו שם העם". יתכן שהוא כמו שראיתי בספר עיר הצדק על הסמ"ג (ל"ת מד): "נראה דהכוונה דע"י שיפה ונעים לשבת שם בצל או ריח האילנות יקבצו שם בני אדם הרבה וזה כבוד להאילל כי הרואה אומר שלכבודו נאספו שם לעבדו או להשתחוות ולזבוח שם באו". ושמא יש לפרש לדעה זו שלכך נאסר במקדש שלא יבואו להתקבץ שם שלא לשמה אלא לצל או ליהנות מן הריח הנעים (וראה פסחים כו, א) וזה דחוק. ומעין סברא זו כתב מהר"ם שיק או"ח ע"ח וע"ט שמטעם זה יש לגזור גם בבית הכנסת. אולם הנצי"ב ז"ל במשיב דבר (חלק שני סימן יד) כתב דברים ברורים וז"ל: "אין לנו לבדות מלבנו איסורין שלא נמצא בתלמוד" והניח את דברי הגרעק"א ז"ל בצ"ע. וכשנשאל על כך הפוסק האחרון המהרש"ם ז"ל הראה מקום לתשובות מהרי"ט (חלק שני יו"ד סימן ד) דאיתא שם בלשון השואל על ענין פרדס של עצים נאים וגם עצי פרי שנטעו אצל בית הכנסת והתקינו שם מקום לשבת ולאכול ולהתענג "כדרך כל

הגנות והפרדסים שאצל הבתי כנסיות". ותשובתו של המהרי"ט הובאה בקיצור במגן
אברהם ריש סימן קנד וז"ל: "גן ופרדס ואיצטבא שסביבה אע"פ שפתוח לבית הכנסת
אין בה קדושה וכו'". הרי מפורש שכך נהגו לנטוע פרדסים אצל פתח בית הכנסת ולא
עלה על דעת אף אחד לחוש משום לא תטע. ראה שם עוד בספר דעת תורה על השו"ע
שהוציא לאור נכדו של המהרש"ם ז"ל בילקוט התשובות בסופו (לסימן קנ) שמביא
עוד מכמה אחרונים שהתירו ומסיק "לדינא הדבר ברור".